

ΚΥΠΡΙΟΙ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΣΤΟΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

Κύπριοι Φιλικοί και Ιερολοχίτες

Η ιστορική έρευνα δεν έχει φωτίσει μέχρι σήμερα επαρκώς την πολύπλευρη και πολυδιάστατη συμβολή της Κύπρου στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 και ούτε αξιοποίησε στο σύνολό τους τις αρχειακές πηγές, που αφορούν στη συμμετοχή Κυπρίων στην προετοιμασία και εξέλιξή της. Αντίθετα, τα δραματικά γεγονότα του Ιουλίου του 1821 με τις μαζικές εκτελέσεις των Αρχιερέων, πολλών κληρικών και μεγάλου αριθμού προκρίτων αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικότερης μελέτης, λόγω τόσο του άμεσου αντικτύπου τους στη ζωή των κατοίκων, όσο και των τραγικών και μακροχρόνιων επιπτώσεών τους¹. Ωστόσο, η εν πολλοίς αγνοημένη πτυχή της συμβολής των Κυπρίων στον Αγώνα του 1821 αναθερμάνθηκε τα τελευταία χρόνια με την έκδοση πολύτιμου αρχειακού υλικού, που αφορά, ανάμεσα σε άλλα, και στη συμμετοχή τους στις μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις της εποχής.

Αρχικά, σύμφωνα και με όσα έχουν αναφερθεί στη μελέτη για τη συμβολή της Κύπρου στο Φιλελληνικό κίνημα, από την περίοδο της προετοιμασίας της Επανάστασης, δραστηριοποιήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία πολλοί Κύπριοι, οι οποίοι διέμεναν σε πόλεις της Ευρώπης και στις παροικίες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Για παράδειγμα, ο Νικόλαος Θησέας, όπως έγινε λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου, μετέτρεψε το εμπορικό γραφείο, που διατηρούσε στη Μασσαλία, σε κέντρο συλλογής εφοδίων και στράτευσης Φιλελλήνων, πριν να κατέλθει και ο ίδιος στην Πελοπόννησο, διαθέτοντας την τεράστια περιουσία του στον Αγώνα². Επίσης, ομάδα Κυπρίων, με πιο γνωστό τον Αγγελή Μιχαήλ από

1. Για το ζήτημα αυτό βλ. τα όσα αναφέρονται στη μελέτη «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός», στις σελ. 82-93. Επίσης βλ. Οικονόμου Παρασκευά Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Επιστημονικός Τόμος*, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, Κύπρος 2012· Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου. Ιστοριογραφική - Ποιητική - Εκκλησιαστική τεκμηρίωσις*, Λευκωσία 2013, όπου σε αμφότερα τα έργα δημοσιεύεται μεγάλος αριθμός σχετικών μελετών.

2. Για τη δράση του Ν. Θησέα βλ. τα σχετικά στη μελέτη «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης», στις σελ. 261-268

τον Αστρομερίτη³, αγωνίστηκαν μαζί με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στον Ιερό Λόχο και στη μάχη στο Δραγατσάνι της Βλαχίας, στις 19 Ιουνίου 1821. Ο Αγγελής κατήλθε αργότερα στην Πελοπόννησο και συμμετέσχε σε μάχες στον Μωριά και στη Ρούμελη, όπως στο Ναύπλιο, στην Τριπολιτσά, στην Κόρινθο και αλλού, «έχων υπό τήν ὄδηγιαν του ἐπέκεινα τῶν 50 στρατιωτῶν». Στη συνέχεια κατετάγη στον τακτικό στρατό του Γάλλου Φιλέλληνα Φαβιέρου, όπου επέδειξε και πάλι ζηλευτή στρατιωτική δράση⁴. Πριν από μερικά χρόνια η ιστορική έρευνα κατέγραψε τα ονόματα και άλλων τεσσάρων Κυπρίων συντρόφων του Υψηλάντη, οι οποίοι, μετά την αποτυχία του κινήματος, διέφυγαν στη Ρωσία, όπου τέθηκαν υπό περιορισμό: των Ζαχαρία Λεοντή, Φίλιππου Γεωργίου, Γιάννη Τσολάκη και Σάββα Ντιορτή⁵. Ακόμη, στην τελευταία μάχη των δυνάμεων της Φιλικής Εταιρείας στη Μολδαβία, που διεξήχθη στη Μονή του Σέκου, έπεσε ηρωικά, μαζί με τον επικεφαλής των επαναστατών, Γεωργάκη Ολύμπιο, ο αδελφός του Αγγελή, Ζήνων, τον Σεπτέμβριο του 1821⁶.

Στη Φιλική Εταιρεία δραστηριοποιήθηκαν επίσης Κύπριοι, οι οποίοι διέμεναν σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, ο δάσκαλος Χαράλαμπος Μάλης μνηθήκε στους σκοπούς της, τον Οκτώβριο του 1819, στην Κωνσταντινούπολη από τον Γρηγόριο Δικαίο - Παπαφλέσσα, από όπου έστειλε για ενίσχυση

3. Για την καταγωγή του Αγγελή γίνεται αναφορά σε δημοσίευμα κυπριακής εφημερίδας του έτους 1887, που γράφτηκε με την ευκαιρία του θανάτου του: «Καθ' ἃ ἐξ Ἀστρομερίτου γράφουσιν ἡμῖν ὁ ἐν Ἀθήναις ἀποβιώσας Ἀγγελῆς κατήγετο ἐκ τοῦ χωρίου τούτου. Ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ 21, διετέλεσε δέ στρατιώτης ἐπὶ πολλά ἔτη, κατόπιν δ' ἐτέθη ὑπὸ σύνταξιν». Βλ. «†Αγγελής», *Σάλπιγξ*, 8.1.1887.

4. Οι πληροφορίες για τη δράση του Αγγελή αντλούνται από προσωπική αναφορά του, στις αρχές του έτους 1865, καθώς και από σχετικά πιστοποιητικά, που υπογράφουν, ανάμεσα σε άλλους, οι Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Κίτσος Τζαβέλας και Ιωάννης Μακρυγιάννης. Βλ. Λοῖζου Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, Λευκωσία 1953, σ. 85-90. Επίσης βλ. Θάνου Βαγενά, *Χρονικά της Κύπρου. Αγώνες των Κυπρίων για την ελευθερία*, Αθήνα 1954, σ. 84.

5. Βλ. Νικολάι Τόντορωφ, *Η Βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1982, σ. 257, 263, 280, 289, αντιστοίχως.

6. Για τις επαναστατικές περγαμινές του Ζήωνα και για τη συγγενική του σχέση με τον Αγγελή γίνεται αναφορά από άδηλη πηγή από τον Θ. Βαγενά, *Χρονικά της Κύπρου. Αγώνες των Κυπρίων για την ελευθερία*, ό.π., σ. 84. Οπωσδήποτε, όμως, το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

του έργου της 150 γρόσια στον προαναφερθέντα Νικόλαο Θησέα, στη Μασσαλία⁷. Στη συνέχεια, όπως μαρτυρείται σε σχετικό έγγραφο, ημερομηνίας 18 Φεβρουαρίου 1822, που υπογράφεται από τον Παπαφλέσσα, συνόδευσε τον τελευταίο στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας, όπου πραγματοποιήθηκε η περίφημη σύσκεψη των Φιλικών, υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ελήφθη η απόφαση για κήρυξη της Επανάστασης. Ακολουθώντας, σύμφωνα με όσα αναφέρονται, με βάση εντολές του Υψηλάντη κατήλθε στην Πελοπόννησο μαζί με τον Παπαφλέσσα, τον Δεκέμβριο του 1820, για να εργαστούν για την προετοιμασία της έναρξής της, όπως προέβλεπε το αρχικό σχέδιο⁸. Στη συνέχεια υπηρέτησε από διάφορα αξιώματα τις πρώτες Επαναστατικές Κυβερνήσεις, όπως ως γενικός γραμματέας του Υπουργείου Θρησκείας, ενώ συμμετείχε και στην πολιορκία των Πατρών υπό τον Ανδρέα Ζαΐμη. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ο Μάλης υπήρξε «ένθερμος ζηλωτής τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, ὑπὲρ ἧς ἠγωνίσθη καὶ ἀγωνίζεται γενναίως καὶ ἀφιλοκερδῶς, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πράξεών του»⁹. Επίσης, ο καπετάν Ιωάννης Κύπριος, ο οποίος κατά τη διάρκεια του

7. Βαλέριου Μέξα, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937, σ. 64.

8. Βλ. Σπύρου Λουκάτου, «Ιωάννης Καποδίστριας και Κύπρος», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου - Γεώργιου Ιωαννίδη (επιμ.), *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τ. Γ', *Νεώτερον Τμήμα*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 1987, σ. 123, όπου δημοσιεύεται το σχετικό έγγραφο.

9. Βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 60, όπου παρατίθεται σχετικό έγγραφο, ημερομηνίας 29 Ιουλίου 1824. Για άλλες βιογραφικές πληροφορίες ή έγγραφα, που αφορούν στη δράση του Χ. Μάλη, βλ. Ό.π., σ. 58-69· Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1971, σ. 30-38 (ας σημειωθεί ότι η έκδοση του Εμ. Πρωτοψάλτη περιλαμβάνει αυτοτελείς εργασίες, πολλές από τις οποίες δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό «Ελληνική Κύπρος», που ήταν το εκφραστικό όργανο της Εθναρχίας και κυκλοφόρησε μεταξύ των ετών 1949-1955, για να θεμελιώσει ιδεολογικά τον αγώνα της ΕΟΚΑ). Ιωάννη Μπουγάτσου, «Πρόδρομος συλλογή κυπριακού γλωσσικού και λαογραφικού υλικού υπό Χαραλάμπους Μάλη», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 1 (1979-1980) 87-109· Σπ. Λουκάτου, «Ιωάννης Καποδίστριας και Κύπρος», τ. Γ', ό.π., σ. 121-126· Κωνσταντίνου Κοτσώνη, «Ο Κύπριος αγωνιστής Χαραλάμπος Μάλης, πρώτος Γενικός Γραμματέας Υπουργείου Θρησκείας», στον τόμο: Επιτροπής Έκδοσης, *Συμπόσιον επί χρυσώ Ιωβηλαίω Ιερωσύνης του Μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου, 1939-1989*, Αθήνα 1989, σ. 225-243.

Αγώνα κυβέρνησε τα πλοiάρια «Ποσειδών» και «Αθηνά», στρατολογήθηκε στην Τήνο, από όπου ξεκίνησε την επαναστατική του δράση, η οποία περιλάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, και τη συμμετοχή του, τόσο στην πρώτη, όσο και στη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου¹⁰.

Ακόμη, ο Ιωάννης Σταυριανός (1804-1887) από τη Λόφου μνήθηκε στην Αλεξανδρέττα της Συρίας, όπου δραστηριοποιείτο στο εμπόριο, από «Δερβίση ιεραπόστολο τής Έταιρείας», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στο αυτοβιογραφικό κείμενό του. Ο Σταυριανός είναι και ο μόνος από τους Κύπριους αγωνιστές, που άφησε απομνημονεύματα, όπου αναφέρεται στην κάθοδό του, το 1822, στην επαναστατημένη Ελλάδα από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, επικεφαλής τεσσάρων Κυπρίων και τριών Κρητικών, τους οποίους εξόπλισε ο ίδιος. Ένα χρόνο αργότερα κατετάγη, ως «μπουλουκτσής» [= ομαδάρχης], στο σώμα του καπετάν Τζώρτζη Κύπριου και το 1825 στον τακτικό στρατό του Φαβιέρου στην Αττική. Στα απομνημονεύματά του διασώζει αρκετές πληροφορίες για την επαναστατική δράση του και περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες τις μάχες των Αθηνών, το 1826-1827, και την πολιορκία της Ακρόπολης, και αναφέρει ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της δολοφονίας, από ελληνικό βόλι, του σπουδαίου αγωνιστή Γεώργιου Καραϊσκάκη, στη μάχη του Ανάλατου. Στη δε μεγάλη καταστροφή των Ελλήνων στο Φάληρο συνελήφθη αιχμάλωτος, αλλά σώθηκε από την εκτέλεση με τη μεσολάβηση ενός Οθωμανού, ο οποίος τον ενέταξε στους υπηρέτες του. Ο Σταυριανός παρέμεινε μετά τον αγώνα στην Ελλάδα, όπου υπηρέτησε στη Χωροφυλακή. Απεβίωσε το 1887. Τα οστά του μεταφέρθηκαν, το 1998, στη γενέτειρά του Λόφου και τοποθετήθηκαν σε μνημείο, που δημιουργήθηκε προς τιμή του¹¹.

Αλέκου Μάλη, «Χαράλαμπος Μάλης», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Έταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 11 (2014) 355-373.

10. Για τη μύηση του Ιωάννη Κυπρίου στη Φιλική Εταιρεία βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 98, όπου δημοσιεύεται προσωπική αναφορά του, ημερομηνίας 8 Δεκεμβρίου 1865. Επίσης, για τη δράση του βλ. στη μελέτη «Σχέσεις Κύπρου και Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου», στις σελ. 306

11. Βλ. Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ιωάννου Σταυριανού (1804-1887). Πραγματεία των περιπετειών του βίου μου και συλλογή διαφόρων αντικειμένων αγνώστων έτι εν τη ελληνική ιστορία*, Αθήνα 1982, σ. 153 (για τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία και την κάθοδό του στην Ελλάδα), σ. 53-210 (για τη δράση του), σ. 209 (για τη δολοφονία του Καραϊσκάκη). Επίσης βλ. Άκη Θεοδώρου, *Ιωάννης Σταυριανός, Ένας Κύπριος στην*

Ας σημειωθεί ότι, εκτός από τα απομνημονεύματα του Σταυριανού, σώζεται ακόμη ένα χειρόγραφο Κύπριου αγωνιστή του 1821, που έγραψε ο Ιωάννης (Γιάγκος) Δ. Φραγκούδης¹². Αφορά, όμως, στο πολεμικό «Ημερολόγιο» του πλοίου «Ηρακλής», όπου υπηρέτησε με καπετάνιο τον Ανάργυρο Αναγνώστη Χατζηανάργυρου κατά τα πρώτα έτη της Επανάστασης, με πρώτη καταγραφή την 3η Απριλίου 1821 και τελευταία την 5η Δεκεμβρίου 1822, και όχι κάποιες προσωπικές του εξιστορήσεις¹³.

Ένα σπουδαίο τεκμήριο της εποχής, όπου καταδεικνύονται οι αντιλήψεις των Κυπρίων για την ιστορική συνέχεια και την ελληνικότητα του νησιού, και αποκαλύπτει τους λόγους που τους παρακινούσαν να συμμετάσχουν στην Ελληνική Επανάσταση, είναι επιστολή, ημερομηνίας 3 Ιουλίου 1821, του Κυπριανού Θησέα, αδελφού του προαναφερθέντος Νικόλαου, προς τους προκρίτους της Ύδρας και τελικό αποδέκτη τον Δημήτριο Υψηλάντη. Η επιστολή αυτή εστάλη από το Καστελλόριζο ή τη Σύμη, μέσω του έτερου αδελφού του, Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου (Θεόφιλου), όπου φαίνεται ότι είχαν καταφύγει ύστερα από τον διαμοιρασμό στην Κύπρο από τον τελευταίο των γνωστών προκηρύξεων, με τις οποίες καλούσε τους κατοίκους σε Επανάσταση¹⁴. Σε αυτήν, ανάμεσα στα άλλα, ο Κυπριανός τονίζει

Ελληνική Επανάσταση του 1821, Κύπρος 2018, σ. 52-234, όπου, στις σελ. 181-224, γίνεται αναφορά στη μετακομιδή των λειψάνων του στη Λόφου και στα αποκαλυπτήρια της προτομής του.

12. Για τον Ιω. Φραγκούδη βλ. Γεώργιου Φραγκούδη, *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογενείας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών*, Αθήνα 1939, σ. 42-45· Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 143· Αριστείδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, τ. Β', Λευκωσία 2018, σ. 856-857.

13. Ιωάννη Φραγκούδη, «Εφημερίς της κατά του Τυράννου εκστρατείας του πλοίου "Ηρακλέους", υπό σημαίαν Ελληνικήν, παρά του πλοιάρχου Αναργύρου Αναγνώστου Χατζή Ανάργυρου διοικουμένου. Από 3 Απριλίου 1821 έως 5 Δεκεμβρίου 1822», στον τόμο: Ανάργυρου Χατζηανάργυρου, *Τα Σπετσιώτικα. Συλλογή Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων τα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821 εκ των Αρχείων της Νήσου Σπετσών και του Κράτους*, επιμ. Ιωάννη Κούτση, τ. Γ', Πειραιάς 1926, σ. 6-86. Επίσης βλ. Βασίλη Σφυρόερα, *Ωδίνες και Οδύνη μιας Επανάστασης. Το 1821 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993, σ. 18, 29-30.

14. Ας σημειωθεί ότι μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κάποια από τις προκηρύξεις αυτές, με αποτέλεσμα το ακριβές περιεχόμενό τους να είναι άγνωστο. Για τον διαμοιρασμό των

την αναγκαιότητα να συμπεριληφθεί και η ιδιαίτερή του πατρίδα στους σχεδιασμούς των επαναστατών για απελευθέρωσή της. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η πατρίς μου, αδελφοί, είναι η Κύπρος, και αυτή νήσος τῆς Ἑλλάδος· ἀνεκδιήγητα εἶναι τὰ δεινά καί αἱ τυραννίαι, ὅσας ὑποφέρει ἀπό τούς ἐχθρούς βαρβάρους ἢ δυστυχῆς αὕτη νήσος· λάβετε λοιπόν εὐσπλαγχνίαν διά τούς ἀθλίους ἀδελφούς, καί συνεργήσατε εἰς τοῦτο διά τό ὅποῖον σᾶς παρακαλῶ, καθῶς καί διά τήν ἐλευθερίαν της...»¹⁵.

Η συμβολή του κυπριακού κλήρου στην Επανάσταση

Από τους υπόλοιπους Κυπρίους, οι οποίοι συνδέθηκαν με την Ελληνική Επανάσταση, ειδική αναφορά γίνεται σε τέσσερις Αρχιερείς: τους Εθνομάρτυρες Μητροπολίτη Νικομηδείας (1791-1821) Αθανάσιο Καρύδη και Αρχιεπίσκοπο Δημητσάνης (1795-1821) Φιλόθεο Χατζή, και τους Μητροπολίτες Δημητριάδος και Ζαγοράς (1794-1821) Αθανάσιο Κασσαβέτη και Αγκύρας (1823-1827) και μετέπειτα Λοκρίδος (1833-1852) Αγαθάγγελο Μυριανθούση.

Ο Αθανάσιος Καρύδης συνελήφθη στην Κωνσταντινούπολη, τον Μάρτιο του 1821, και ακολούθως οδηγήθηκε στο μαρτύριο, στις 10 Απριλίου 1821, μαζί με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Ο Φιλόθεος Χατζής ενίσχυσε συστηματικά την εκπαίδευση στην περιοχή, όπως με τη λειτουργία των Σχολών της Δημητσάνας, της Στεμνίτσας και της Βυτίνας, και συνέβαλε στη λειτουργία των μπαρουτόμυλων της Δημητσάνας, οι οποίοι τροφοδότησαν με μπαρούτι πολλές από τις επαναστατημένες περιοχές. Μετά την έναρξη της Επανάστασης, όμως, συνελήφθη από τους Τούρκους και φυλακίστηκε μαζί με άλλους Αρχιερείς και προύχοντες στην Τριπολιτσά, όπου απεβίωσε από τις κακουχίες, λίγες ημέρες πριν από την απελευθέρωση της πόλης, στις 21 Σεπτεμβρίου 1821. Ο Αθανάσιος Κασσαβέτης, παρά τη μεγάλη ηλικία του, αναμείχθηκε στην Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας. Ο δε Αγαθάγγελος Μυριανθούσης συμμετείχε, ανάμεσα σε άλλα, και στην εκστρατεία για την απελευθέρωση της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, υπό τις οδηγίες του Δημήτριου Υψηλάντη¹⁶. Εξίσου σημαντική με τη

προκηρύξεων στην Κύπρο και την ευκαιρία που δόθηκε για να εγκριθούν οι εκτελέσεις των προγραφέντων βλ. στη μελέτη «Η ιταλική εφημερίδα "Notizie del Giorno" και τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο», στις σελ. 515-516.

15. Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 43.

16. Ο βίος και η δράση των Αθανάσιου Καρύδη, Φιλόθεου Χατζή, Αθανάσιου Κασσαβέτη και Αγαθάγγελου Μυριανθούση παρουσιάζεται στον ανά χειράς τόμο, στις σελ. 164-196, 197-224, 352-367 και 381-416, αντιστοίχως.

συμβολή των ανωτέρω Αρχιερέων υπήρξε και η δράση του προαναφερθέντος Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου Θησέα, τον οποίο το Υπουργείο Πολέμου της επαναστατημένης Ελλάδας προήγαγε στον βαθμό της αντιστρατηγίας, το 1825¹⁷.

Η ομάδα των Κυπρίων του Ναυπλίου και ο σχεδιασμός για εκστρατεία στη Συροπαλαιστίνη και απελευθέρωση της Κύπρου

Μια άλλη ομάδα αγωνιστών, όπως οι Κυπριανός Θησέας¹⁸, ο προαναφερθείς Χαράλαμπος Μάλης και οι Κυπρίδημος Γεωργιάδης, Κυπριανός Βικέντιος και οι αδελφοί Γεώργιος και Δημήτριος Οικονομίδης¹⁹, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στα κέντρα διοίκησης των επαναστατικών δυνάμεων, και κυρίως στο Ναύπλιο. Μερικοί δε, όπως οι Μάλης, Γεωργιάδης και Βικέντιος, αναζήτησαν τρόπους για την οργάνωση εκστρατείας για την απελευθέρωση της ιδιαίτερής τους πατρίδας, συνδυάζοντας τη σχεδιαζόμενη υποκίνηση εξέγερσης των κατοίκων του Λιβάνου και της Συρίας με παρόμοια στην Κύπρο.

Για τον λόγο αυτό ο Μάλης, ύστερα από έγκριση του Εκτελεστικού Σώματος, ανεχώρησε για τις ανωτέρω χώρες, πιθανότατα τον Αύγουστο του 1825, μαζί με τον Επίσκοπο Ευδοκιάδος Γρηγόριο και τον έμπορο Χατζηστάθη Ρέζη, για να έλθουν σε επαφή με τον εμίρη του Λιβάνου Μπεσίρ, τους τοπικούς προύχοντες και τους Αρχιερείς του Πατριαρχείου Αντιοχείας. Ο κύριος σκοπός της εκεί μετάβασής τους, όπως καταγράφεται σε σχετικά έγγραφα, ήταν να δημιουργήσουν αντιπερισπασμό στα οθωμανικά στρατεύματα, που είχαν καταφέρει ισχυρά κτυπήματα στους Έλληνες επαναστάτες, ειδικά μετά την εισβολή του Ιμπραήμ και των αιγυπτιακών δυνάμεων στην Πελοπόννησο.

17. Για τον Αρχιμ. Θ. Θησέα βλ. τα όσα αναφέρονται στη μελέτη «Σχέσεις Κύπρου και Ιεράς Πόλεως Μεσολογίου», στις σελ. 308-310.

18. Ευρεία αναφορά στη δράση του Κ. Θησέα γίνεται σε πολλά σχετικά έγγραφα της εποχής. Ενδεικτικά βλ. Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 16-19, 43, 75-76· Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 177, 206-207, 253, 259, 268-270, 273.

19. Ειδικότερα για τους αδελφούς Γ. και Δ. Οικονομίδη βλ. Μαρίας Παντελιού, «Οι Κύπριοι στην Επανάσταση του 1821. Η οικογένεια Οικονομίδη», *Κυπριακαί Σπουδαί* 40 (1976) 39-41· Αριστείδη Κουδουνάρη, «Νέα στοιχεία επί της οικογενείας των Οικονομιδών», *Κυπριακαί Σπουδαί* 41 (1977) 107-109.

Την ίδια περίοδο ο Μάλης διαβίβασε επιστολές της Επαναστατικής Κυβέρνησης και προς τους Κύπριους Αρχιερείς, από τους οποίους αναμενόταν βοήθεια για την επιτυχία της ελληνικής αποστολής²⁰. Όπως δε πληροφορούμαστε από την επιστολή, ημερομηνίας 19 Αυγούστου 1828, που εστάλη από τους Αρχιερείς και τους προύχοντες του τόπου προς τον πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας, Ιωάννη Καποδίστρια, και στην οποία έγινε λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου²¹, είχαν ενημερωθεί για την προσπάθεια αυτή, τον Οκτώβριο του 1825, γεγονός που τους είχαν δώσει ελπίδες για την απελευθέρωση και της ιδιαίτερής τους πατρίδας. Επίσης, σχετικές ενημερωτικές επιστολές εστάλησαν από την Επαναστατική Κυβέρνηση και προς επιφανείς πολίτες της Συρίας και του Λιβάνου, όπως και προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας (1823-1850) Μεθόδιο, καθώς και εγκύκλιος, ημερομηνίας 13 Ιουλίου 1825, προς τους Αρχιερείς του Πατριαρχείου, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονταν και ο Κύπριος Μητροπολίτης Επιφανείας Ιωαννίκιος²².

Στο μεταξύ, αμέσως μετά την αναχώρησή τους για τη Συροπαλαιστίνη, τα μέλη της επιτροπής διαφώνησαν για τον καθορισμό του πρώτου σταθμού του ταξιδιού τους, με τον Μάλη να επιμένει ότι αυτός θα έπρεπε να είναι η Κύπρος, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να επιστρέψει στο Ναύπλιο. Οι δε Επίσκοπος Ευδοκιάδος και Χατζηστάθης Ρέζης συνέχισαν το ταξίδι τους, χωρίς, όμως, να καταφέρουν να προωθήσουν τους στόχους για επίτευξη ελληνοσυρολιβανικής συμμαχίας, λόγω των πολλών δυσκολιών που αντιμετώπισαν με τους ντόπιους πληθυσμούς, ενώ και τα μέλη του Βουλευτικού Σώματος αμφιταλαντεύονταν για την αναγκαιότητα της υλοποίησης μιας τέτοιας εκστρατείας. Τελικά, ο αρχικός σχεδιασμός εκτράπηκε κατά πολύ από τις επιδιώξεις του, με αποτέλεσμα ο Μάλης να καταγγείλει με

20. Αχρονολόγητο αντίγραφο της επιστολής προς τους Κύπριους Αρχιερείς διασώθηκε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και δημοσιεύτηκε από τον Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 70. Αναλυτικά για το περιεχόμενό της, όπως και άλλων σχετικών πληροφοριών για το ζήτημα αυτό, βλ. Σπύρου Λουκάτου, «Προσπάθεια Ελληνο-Συρολιβανικής συμμαχίας κατά των Τούρκων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν (1822-1828)», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971) 356-367.

21. Για την ανωτέρω επιστολή γίνεται λόγος στη μελέτη «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης», στις σελ. 276-277.

22. Βλ. Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 68-69, όπου δημοσιεύονται η επιστολή προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας και η εγκύκλιος προς τους Αρχιερείς του Πατριαρχείου.

επιστολή στο Βουλευτικό Σώμα ότι η προσπάθεια για την πραγματοποίησή του, που εξακολούθησε να συζητείται μεταξύ ορισμένων κύκλων των επαναστατημένων Ελλήνων, ουσιαστικά θα κατέληγε σε ληστρική επιδρομή. Γι' αυτό και το Βουλευτικό, σταθμίζοντας και διάφορους άλλους παράγοντες, δεν έδωσε την επίσημη έγκρισή του, θεωρώντας αφενός ότι προείχε η αντιμετώπιση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και αξιολογώντας αφετέρου τους πολλούς κινδύνους, που εγκυμονούσε μια τέτοια εκστρατεία για τους τοπικούς πληθυσμούς Κύπρου και Λιβάνου. Ωστόσο, διάφοροι οπλαρχηγοί, όπως οι Βάσος Μαυροβουνιώτης και Νικόλαος Κριεζιώτης, με τη στήριξη ορισμένων Κυπρίων, όπως του Κυπριανού Βικεντίου, ανέλαβαν να υλοποιήσουν με δική τους πρωτοβουλία το αρχικό σχέδιο και εκστράτευσαν, τον Μάρτιο του 1826, με 2000 άντρες και 14 καράβια στον Λίβανο και στην Κύπρο. Η εκστρατεία αυτή, όμως, απέτυχε οικτρά, λόγω κακής οργάνωσης²³.

Οι μαρτυρίες για τη συμβολή των Κυπρίων στην Ελληνική Επανάσταση

Ιδιαίτερα σημαντική πηγή πληροφόρησης για την κυπριακή συμμετοχή στην Επανάσταση του 1821 είναι οι μαρτυρίες των οπλαρχηγών, που επισυνάφθηκαν σε αιτήσεις παροχής βοήθειας και σύνταξης επιζώντων αγωνιστών ή οικονομικής ενίσχυσης απογόνων τους, ύστερα από σχετικές αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης των ετών 1844 και 1864. Αρκετά τέτοια έγγραφα εντόπισε ο λόγιος δικηγόρος Λοΐζος Φιλίππου (1895-1950) στα τέλη της δεκαετίας του 1940 στο «Αρχείο Αγώνος» της Εθνικής Βιβλιοθήκης και αφορούν, τόσο σε Κύπριους αγωνιστές, όσο και στις μάχες στις οποίες έλαβαν μέρος. Εκδόθηκαν δε σε τόμο με δαπάνες της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, το 1953, τρία χρόνια ύστερα από τον θάνατο του Φιλίππου²⁴.

23. Για την εκστρατεία στη Συρία και στον Λίβανο, και την προσπάθεια σύνδεσής της με απελευθέρωση της Κύπρου, βλ. Σπ. Λουκάτου, «Προσπάθεια Ελληνο-Συρολιβανικής συμμαχίας κατά των Τούρκων, κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν (1822-1828)», *ό.π.*, σ. 328-394· Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, *ό.π.*, σ. 58-82· Β. Σφυρόερα, *Ωδίνες και οδύνη μιας Επανάστασης. Το 1821 στην Κύπρο*, *ό.π.*, σ. 19-23· Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', *ό.π.*, σ. 324-325, 334-344, όπου και αναφορά στη δράση της ομάδας των Κυπρίων του Ναυπλίου.

24. Βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, *ό.π.*, σ. ζ'-η'. Ωστόσο, το γεγονός ότι η έκδοση πραγματοποιήθηκε ύστερα από τον θάνατο του Λοΐζου και χωρίς να έχει πλέον ο ίδιος την

Για παράδειγμα, οι Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Ιωάννης Μακρυγιάννης και άλλοι οπλαρχηγοί βεβαιώνουν για τον Παύλο Ιωάννου Τουφεξή, ο οποίος «ύπηρέτησε τήν πατρίδα στρατιωτικῶς ὡς ὑπαξιωματικός καί συνηγωνίσθη μεθ' ἡμῶν εἰς τὰς κατά τήν Στερεάν Ἑλλάδα κατ' ἐχθρῶν συγκροτηθείσας μάχας Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Δερβενακίων κ.λπ.». Ο Πετρόμπεης και πάλιν, και οι Παναγιώτης Γιατράκος, Νικήτας Σταματελόπουλος - Νικηταράς και Χατζηχρίστος μαρτυρούν για τον Ιωσήφ Κύπριο, ότι πολέμησε «ἐπικεφαλῆς μερικῶν πατριωτῶν του» σε μεγάλο αριθμό μαχῶν, ὅπως στην Τρίπολη, στο Βαλτέτσι, στο Ἄργος, στα Δερβενάκια και αλλού. Οι Ιωάννης Κλίμακας και Αντώνιος Κώστας αναφέρονται στη συμμετοχή του Αδάμ Μάρκου στις μάχες της Εύβοιας, στις εκστρατείες της Καρύστου, της Χίου και άλλες, και ὅτι «εἰς τήν πτῶσιν τοῦ φρουρίου Ναυπακτίας ἐπληγῶθη ἐλαφρῶς κατά τόν λαιμόν ὑπό πυροβόλου καί εἰς τήν ἐκστρατείαν Καρυστίας ἐφονεύθη καί ὁ αὐτάδελφός του Γεώργιος Μάρκου». Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εξάγει την αγωνιστικότητα και την τόλμη του Χρίστου Μιχάηλου ἢ Μιχαήλ, ο οποίος «ἐστάθη ὑπό τήν ὄδηγιαν μου εἰς τήν πολιορκίαν Τριπολιτζᾶς. Ἐπολέμησεν τόσον αὐτός, καθὼς καί οἱ σύντροφοί του, μέ ἀνδρείαν εἰς τὰς μάχας τοῦ Βαλτετζίου, Τρικόρφων καί εἰς τήν φρακτὴν τῆς Γράνας, ὅπου ἐπληγῶθη βαρετά». Ο Κωνσταντῖνος Κανάρης αναφέρεται στους συναγωνιστές του, πατέρα και γιο, Κωνσταντῖνο Κυπριώτη και Γεώργιο Κυπριώτη, οἱ οποίοι υπηρέτησαν στο πυρπολικό του και σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα, ὁ μὲν πρῶτος στο πλοῖο του Ανδρέα Γιαννίτη, ὁ δε δεύτερος στο δικό του²⁵.

Αναφορές στη δράση Κυπρίων και στη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις εντοπίζονται, εκτός ἀπὸ τα ἀνωτέρω ἔγγραφα, και σε πολλές ἄλλες πηγές, ὅπως στα ἀπομνημονεύματα των οπλαρχηγῶν του Αγώνα. Για παράδειγμα, ὁ στρατηγός Μακρυγιάννης ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι, ὅταν «ριχτήκαμε στό γιουροῦσι», κατά τη διάρκεια της μάχης

τελική εποπτεία της συνέτεινε, ὥστε να τυπωθεῖ με λάθη και ἀβλεψίες. Για τη διαπίστωση αὐτή βλ. Γιώργου Γεωργή, «Ἡ κυπριακή συμμετοχή στην Επανάσταση του 1821. Πηγές και βιβλιογραφικές ἀναφορές», στον τόμο: *Ἱεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (ἐκδ.), Ἱστοριογραφία και πηγές για την ἐρμηνεία του 1821. Πρακτικά Α' Συνεδρίου*, Αθήνα 2013, σ. 199.

25. Για τα πιστοποιητικά των Π. Ιωάννου Τουφεξή, Ι. Κυπρίου, Α. Μάρκου, Χρ. Μιχάηλου ἢ Μιχαήλ και Κ. και Γ. Κυπριώτη, ημερομηνίας 22 Φεβρουαρίου 1844, 8 Μαΐου 1846, 22 Μαΐου 1865, 8 Μαΐου 1833 και 10 Μαΐου 1865, ἀντιστοίχως, βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ὁ.π., σ. 50, 4, 15-16, 110, 18.

των Μύλων στο Άργος, τον Ιούνιο του 1825, «μοῦ πληγώθη βαρέως καί ὕστερα πέθανε ὁ καλός καί γενναῖος πατριώτης Μιχάλης Κυπραῖος»²⁶. Ο αγωνιστής αυτός, ὅπως αναφέρει και πάλι ο στρατηγός, εἶχε το ἴδιο ἔτος βοηθήσει στη σωτηρία του σώματός του, ὅταν στην πολιορκία του κάστρου στο λιμάνι της Πύλου κολύμπησε με γενναιότητα μέχρι την παρακείμενη αγγλική φρεγάδα, μεταφέροντας μήνυμά του για ἄμεση εμπλοκή της στην προσπάθεια απαγκίστρωσής του²⁷.

Επίσης, σύμφωνα με πιστοποιητικό, ημερομηνίας 9 Ιανουαρίου 1841, που υπέγραψε ο στρατηγός Μακρυγιάννης και περιλήφθηκε στο παράρτημα των Απομνημονευμάτων του, μαζί του πολέμησε ακόμη ἕνας Κύπριος αγωνιστής, ο Μιχάλης Λουίζος, ο οποίος διέμενε τότε στην Αθήνα. Σύμφωνα με ὅσα σημείωνε, γνώριζε πολύ καλά τον αγωνιστή αυτό για την τιμιότητά του, ὅπως και των πατριωτῶν του, και πιστοποιούσε ὅτι εἶχε συμμετάσχει σε μεγάλο αριθμό μαχῶν, ὅπως στο Πέτα, στην Κόρινθο, στο Νιόκαστρο, στους Μύλους, στο Ναύπλιο και αλλού, και ὅτι τραυματίστηκε βαριά κατά τη διάρκειά τους, στο κεφάλι, στο στήθος και στο αριστερό πόδι²⁸.

26. «Τότε ἐκεῖ ὁποῦ ριχτήκαμε στό γιουροῦσι, μοῦ πληγώθη βαρέως καί ὕστερα πέθανε ὁ καλός καί γενναῖος πατριώτης Μιχάλης Κυπραῖος, ὁπούστειλα τῆς πλεγῆς καί πῆγε εἰς τὴν Ἄγγλική φεργάδα, ὅταν κιντυνεύαμεν εἰς το Νιόκαστρο». Βλ. Ἰωάννη Βλαχογιάννη (επιμ.), *Αρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Β΄. Αρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη (περιέχων τα απομνημονεύματα)*, τ. Β΄, Αθήνα 1907, σ. 175.

27. «Τότε στέλνομεν ἕναν Κυπραῖον μέ γράμματα τῆς πλεγῆς. Τόν πῆραν χαμπάρι τὰ Τούρκικα καί τόν κυνήγησαν ὅλη νύχτα· καί τόπεσαν τὰ γράμματα ἐκεῖ ὁποῦ βούταγε εἰς τὴν θάλασσα. Καί πῆγεν εἰς τὴν φεργάδα· καί μπαίνοντας μέσα ἔπεσε πεθαμένος. Τόν κρεμάσανε καί βῆκε τό νερό· καί τόβαλαν σπῖρτα κι ἀναστήθη. Καί εἶπεν τῶν Ἄγγλων τόν χαμόν τῶν γραμμάτων, ὁποῦ τοῦ εἶχαμε δομένα. Εἶπε στοματικῶς τὴν κατάστασιν τοῦ κάστρου καί τίς πρόφασες τοῦ Μπραῖμη. Καί τόν πήρε ἡ φεργάδα καί πῆγαν εἰς τὴν Ζάκυθο καί εἶπαν αὐτὰ τοῦ ναύαρχου. Καί τότε ὁ ναύαρχος ἔστειλε ἕνα μπρίκι». Βλ. Ἰω. Βλαχογιάννη (επιμ.), *Αρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Β΄. Αρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη (περιέχων τα απομνημονεύματα)*, τ. Β΄, ὁ.π., σ. 161.

28. Ἰω. Βλαχογιάννη (επιμ.), *Αρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Β΄. Αρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη (περιέχων τα απομνημονεύματα)*, τ. Β΄, ὁ.π., σ. 529-530.

Ακόμη, ο Νικόλαος Κασομούλης αναφέρεται σε ανώνυμο Κύπριο αξιωματικό, ο οποίος έπεσε θύμα ενδοστρατιωτικών προστριβών και φονεύθηκε άδοξα²⁹. Επίσης, στο ημερολόγιο της πολιορκίας των Αθηνών του Νικόλαου Καρώρη γίνεται αναφορά στον ηρωικό θάνατο, στις 5 Νοεμβρίου 1826, του Κύπριου αξιωματικού Σίμου, ο οποίος υπηρετούσε υπό τις διαταγές του οπλαρχηγού Νικόλαου Κριεζιώτη³⁰.

Ας σημειωθεί ότι ο προσδιορισμός της καταγωγής των περισσότερων γίνεται από τα επίθετα Κύπριος, Κυπραίος ή Κυπριώτης³¹, με τα οποία καταγράφονται, ή από τη συνοδευτική διευκρίνιση «έκ Κύπρου» και «Πατρίς Κύπρου»³². Και αυτό, γιατί τότε οι κάτοικοι του νησιού, όπως είναι γνωστό από τη μελέτη καταστίχου του αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κύπρου του έτους 1825, που αφορά στη συλλογή του κεφαλικού φόρου, σχεδόν στο σύνολό τους είχαν ως

29. «Εἶχε δώσει τόν λόγον του καί κάποιος Δ. Κύπριος ὀνομαζόμενος νά καταγραφθῆ μέ τό σῶμα μας... ἔπесαν εἰς λογοτριβάς καί ὕβρεις, ὁ Κύπριος ἀρπάζει τήν μάχαιράν του νά τούς διώξη. Ἐνῶ κατέβαινον τήν σκάλαν καί αὐτός τούς δίωκεν, ἕνας ἀπό αὐτούς πιστόλισεν καί ἐφόνευσεν τόν Κύπριον». Βλ. Ιωάννη Βλαχογιάννη (επιμ.), *Αρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Δ΄. Νικολάου Κασομούλη, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 1821-1833. Προτάσσεται ἱστορία τοῦ Ἀρματολισμοῦ*, τ. Α΄, Αθήνα 1941, σ. 390.

30. «5 Νοεμβρίου... Ἐφονεύθησαν δέ καί ἐξ αὐτῶν δύο καλοί ἄνδρες ἀξιωματικοί τοῦ Κριεζιώτη Μῆτρος Καλυβιάρης καί Σῖμος Κύπριος». Βλ. Ιωάννη Βλαχογιάννη (επιμ.), *Αρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Α΄. Ἀθηναϊκόν Ἀρχεῖον*, τ. Α΄, Αθήνα 1901, σ. 109.

31. Ωστόσο, στην περίπτωση των αγωνιστῶν με τα ανωτέρω επίθετα, δεν αποκλείεται ανάμεσά τους να είναι και δεύτερης ή τρίτης γενιάς Κύπριοι, των οποίων ο πατέρας είχε εγκατασταθεῖ σε προγενέστερο χρόνο μακριά από την ιδιαίτερή του πατρίδα, όπου και δημιούργησε οικογένεια. Με τα υπάρχοντα δεδομένα, ὁμως, δεν μπορεί να γίνει οποιαδήποτε σχετική διερεύνηση.

32. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχεῖον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ΄, ὁ.π., σ. 11, όπου καταγράφονται τα συμπεράσματα του Ροδίου Γεωργιάδη, ὕστερα ἀπό μελέτη τῶν ἐγγράφων τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης στα Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Μερικά ἄλλα ἀπό τα ανωτέρω επίθετα υπάρχουν διάσπαρτα στα ἔγγραφα, που περιλαμβάνει ὁ ανωτέρω τόμος, ὅπως για παράδειγμα στις σελ. 67 και 97.

επίθετο το πατρώνυμό τους³³. Ωστόσο, δεν λείπουν και περιπτώσεις που συναντώνται επίθετα αγωνιστών, προερχόμενα από τη γενέτειρά τους ή την ευρύτερη περιοχή από όπου κατάγονταν, όπως Τρικωμίτης και Καρπασίτης, δηλαδή από την κωμόπολη Τρίκωμο και τα χωριά της περιοχής Καρπασίας, αντιστοίχως³⁴.

Σύμφωνα με όσα διαπιστώνονται από τη μελέτη των ανωτέρω εγγράφων, οι Κύπριοι αγωνιστές ήταν στην πλειονότητά τους αναλφάβητοι, γεγονός που φανερώνει ότι η συμμετοχή τους στον Αγώνα δεν οφειλόταν σε επίδραση νεωτερικών ιδεών, αλλά στην παράδοση που βίωναν και η οποία τους θεωρούσε αναπόσπαστο μέλος του ελληνικού κόσμου. Από το περιεχόμενό τους συμπεραίνεται επίσης, ότι η μετάβασή τους στις επαναστατημένες περιοχές πραγματοποιήθηκε σταδιακά, καθόλη τη διάρκεια του Αγώνα, και ότι αρκετοί από αυτούς, μετά την απελευθέρωση, εγκαταστάθηκαν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, όπου δημιούργησαν οικογένειες και έζησαν με πολλές στερήσεις.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στην προαναφερθείσα έκδοση του Λοΐζου Φιλίππου περιλήφθηκαν και ονόματα αγωνιστών, τα οποία προέρχονταν από το Μητρώο του Ελληνικού προξενείου στη Λάρνακα, όπου καταγράφηκαν το 1866. Πρόκειται βασικά για άτομα, τα οποία, μετά τη λήξη του Αγώνα και σε διάφορες χρονικές περιόδους, επέστρεψαν στην τουρκοκρατούμενη Κύπρο, όπου επανήλθαν στις προγενέστερες ταπεινές ενασχολήσεις τους, έχοντας, όμως, στην κατοχή τους ελληνικά διαβατήρια και απολαμβάνοντας την ελληνική

33. Για παράδειγμα, στον κατάλογο με τα ονόματα των αρρένων κατοίκων της κωμόπολης Ακανθούς, του έτους 1825, που πλήρωναν κεφαλικό φόρο, από ένα σύνολο 85 κατοίκων μόνο τρεις είχαν επίθετο διαφορετικό από το όνομα του πατέρα ή της μητέρας τους (Χατζημιχαήλ Κατζούρης, Γιαννακός Φελούκατζης, Αυγουστής Τζαγκάρης). Για τα ονόματα του καταλόγου αυτού βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Πληθυσμιακά, οικονομικά και ονοματολογικά δεδομένα της Ακανθούς με βάση το Κατάστιχο VI (1825)», στον τόμο: Δήμου Ακανθούς - Προσφυγικού Σωματείου «Η Ακανθού» (έκδ.), *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικού Λαογραφικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 11 Μαΐου 2013)*, Λευκωσία 2014, σ. 77-80.

34. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 97, όπου παρατίθεται ονομαστικός κατάλογος 45 Κυπρίων εθελοντών, που ανήκαν στο σώμα του καπετάν Γιώργη Κυπραίου, από τους οποίους οι 41 φέρουν το επίθετο Κυπραίος ή Κύπριος, τρεις το Καρπασίτης και ένας το Τρικωμίτης.

προστασία³⁵. Οι περισσότεροι από αυτούς κατάγονταν από την ύπαιθρο, όπως τα χωριά Καλαβασός, Κάθικας, Αθιένου, Κοιλάνι, Βαβατσινιά, Όμοδος και την περιοχή Μαραθάσας, ενδεικτικό του γεγονότος ότι στο κυπριακό εθελοντικό κίνημα του 1821 υπήρχε καθολική στράτευση, και όχι μόνο των κατοίκων των πόλεων³⁶. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η περίπτωση του αγωνιστή Αντώνιου Ιακώβου Λοΐζου, ο οποίος πολέμησε με το σώμα του Φαβιέρου και τραυματίστηκε στη μάχη της Ακρόπολης. Το παράδειγμά του μιμήθηκαν, τόσο ο γιος του, Σώζος Αντωνίου Λοΐζου, ο οποίος συμμετείχε ως εθελοντής στην Κρητική Επανάσταση του 1866-1869, όσο και ο εγγονός του και γιος του τελευταίου, δήμαρχος Λεμεσού και διακεκριμένος πολιτευτής Χριστόδουλος Σώζος, ο οποίος έπεσε πολεμώντας ηρωικά στο Μπιζάνι, κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, στις 6 Δεκεμβρίου 1912³⁷.

Στην ίδια έκδοση του Φιλίππου περιλαμβάνονται και αναφορές σε ονόματα αγωνιστών, τα οποία προέρχονται από την τοπική παράδοση ή από άλλες πηγές. Πρόκειται για αγωνιστές,

35. Το Μητρώο είχε συνταχθεί με πρωτοβουλία του προξένου Γεώργιου Μενάρδου και από αυτό δημοσιεύτηκαν στο παρελθόν ονόματα αγωνιστών και πληροφορίες για τη ζωή τους. Βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Εκπατρισμός και περιπέτεια των Κυπρίων», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930) 104-105· Λοΐζου Φιλίππου, «Κύπριοι Αγωνιστές κ.ά. (Αρχεία του Ελληνικού Προξενείου στην Κύπρο)», *Πάφος* 7 (1942) 102-103, 135-137, 164-166. Ας σημειωθεί, όμως, ότι παρεξέφεραν σε αυτό ορισμένα λάθη, όπως η διπλή καταγραφή του Χαράλαμπου ή Χατζηχαράλαμπου Γεωργίου Φράγκου, ενώ είναι προφανές ότι περιλήφθηκαν και ονόματα Κυπρίων, που ήταν μεν Έλληνες υπήκοοι, αλλά δεν είχαν συμμετοχή στον Αγώνα, όπως ο Χριστόφορος Κουκίδης από τα Λεύκαρα (γενν. το 1816) και ο μετέπειτα σχολάρχης της Λεμεσού Δημήτριος Νικολαΐδης (γενν. το 1823).

36. Πρόκειται για τους Χαράλαμπο Γεωργίου Φράγκο (Καλαβασός), Φίλιππο Ιωάννου (Κάθικας), Φραγκίσκο Αντωνίου (Αθιένου), Φυλακτή Ιωάννου (Μαραθάσα), Χρίστο Παπανικολάου Λιβαδίτη (Κοιλάνι), Λοΐζο Παπαχρήστου (Μαραθάσα), Κυριάκο Χρίστου (Βαβατσινιά) και Μάρκο Ιερώνυμο (Όμοδος). Βλ. Α. Φιλίππου, «Κύπριοι Αγωνιστές κ.ά.», *ό.π.*, σ. 103, 135, 135-136, 136, 164, 165, 165-166, 166, αντιστοίχως.

37. Για την εθνική δράση των Α. Λοΐζου, Σ. Λοΐζου και Χρ. Σώζου βλ. Α. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, *ό.π.*, σ. 132. Ειδικότερα για τους Σ. Λοΐζου και Χρ. Σώζο βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Κύπριοι εθελοντές στην Κρητική Επανάσταση του 1866», *Κυπριακαί Σπουδαί* 62-63 (2000) 261· Πέτρου Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί Πολέμοι. Συμβολή στην ιστορία του Κυπριακού Εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σ. 207-213, αντιστοίχως.

οι οποίοι επέστρεψαν στην Κύπρο και επανήλθαν στο καθεστώς του ραγιά, αφού η Πύλη δεν αναγνώρισε την ελληνική υπηκοότητά τους, με αποτέλεσμα να μην περιληφθούν στο ανωτέρω Μητρώο³⁸. Δυστυχώς η επαναστατική δράση των περισσότερων λησμονήθηκε με την πάροδο του χρόνου. Ορισμένων άλλων, όμως, διατηρήθηκε σε τοπικό επίπεδο για τις αμέσως επόμενες γενιές και μαρτυρείται από κειμήλια, που διαφυλάχθηκαν από μέλη των οικογενειών τους. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Γιάννη Πασαπόρτη από την Κοίλη της Πάφου, ο οποίος, όπως γίνεται λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου, έλαβε μέρος στην έξοδο του Μεσολογγίου και σε άλλες πολεμικές επιχειρήσεις. Η πρώτη καταγραφή της συμμετοχής του στον Αγώνα έγινε το 1940, εκατόν δέκα χρόνια δηλαδή μετά την επιστροφή στη γενέτειρά του, με αποτέλεσμα να απαιτούνται «ασφαλέστερες» πηγές για την επιβεβαίωση όσων υποστηρίζονται από την παράδοση³⁹.

Μόνο για μερικούς από αυτούς, οι οποίοι εξακολουθούσαν να είναι εν ζωή μέχρι την καθεστωτική αλλαγή του 1878, οπότε κυκλοφόρησαν οι πρώτες κυπριακές εφημερίδες, δημοσιεύτηκαν από ανθρώπους που τους γνώριζαν επιγραμματικές αναφορές για την εθνική τους δράση, όπως π.χ. για τον προαναφερθέντα Γιάγκο Φραγκούδη (†1880)⁴⁰, τους Φίλιππο

38. Βλ. Γιώργου Γεωργή, *Η πρώτη μακροχρόνια Ελληνοτουρκική διένεξη*, Αθήνα 1996, και ιδίως για το ζήτημα της υπηκοότητας στις σελ. 133-171. Παρασκευά Σαμάρα, «Αιτίες εκπατρισμού - προβλήματα Κυπρίων στην Ελλάδα και το πρόβλημα της ελληνικής υπηκοότητας στην Κύπρο κατά τον 19ο αιώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 62-63 (2000) 282-300.

39. «Η Κοίλη», *Πάφος*, 3.10.1940. Περισσότερα για τον Πασαπόρτη βλ. στη μελέτη «Σχέσεις Κύπρου και Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου», στις σελ. 307-308.

40. «Ότε ο κώδων του ἔθνικοῦ ἀγῶνος ἤχησε, κατέλιπεν ὁ Ἰωάννης τὰ μαθητικά ἐδῶλια καί προσήνεγκε τούς νεανικούς αὐτοῦ βραχίονας τῆ τῆς πατρίδος ἀνάγκη· ὑπηρετήσε μετὰ ζήλου καί εὐκρινούς φιλοπατρίας ἐν τοῖς πολεμικοῖς πλοίοις μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἀγῶνος». Βλ. *Νέον Κίτιον*, 21/3.12.1880.

Κωνσταντινίδη (†1883)⁴¹, Γεώργιο Πετρακίδη (†1888)⁴², Λοΐζο Χρήστου (†1894), για τον οποίο γίνεται εκτεμνέστερη αναφορά⁴³, και άλλους.

41. «Τῆ τετάρτη πρωΐνῃ ὥρᾳ τῆς παρελθούσης Πέμπτης, 19/31 Ὀκτωβρίου, ἐξεμέτρησε τό ζῆν ὑπερογδοηκοντούτης ὁ φιλόστοργος ἡμῶν πατήρ Φίλιππος Κωνσταντινίδης, λείψανον τοῦ ἱεροῦ ὑπέρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἡμῶν ἀγῶνος καί οὗτος εἷς τῶν πρώτων Κυπρίων, οἵτινες ἔφυγον ἐκ τῆς δούλης ἡμῶν γῆς καί ἐτέθησαν ὑπό τὰς σημαίας τῶν Καραϊσκακῶν καί Βοτζαρέων, λοχίας ἐπί Καποδιστρίου, λοχαγός ἐπί Ὅθωνος, ὑπέστρεψε εἰς τήν ἰδίαν αὐτοῦ πατρίδα, ὅταν τά πάντα ἔβαινον κατ' εὐχὴν ἐν Ἑλλάδι καί νυμφευθεῖς ἐπεδόθη εἰς τόν ἰδιωτικόν βίον», *Νέον Κίτιον*, 29/10.11.1883. Το κείμενο, προφανῶς, ἀνήκει στον εκδότη τῆς εφημερίδας, Θεόδουλο Κωνσταντινίδη, γιο του θανόντος αγωνιστή.

42. «Τὴν παρελθοῦσαν Δευτέραν ἀπῆλθεν εἰς τὰς αἰωνίους μονάς, μετὰ μακράν νόσον, πλήρης ἡμερῶν, ὁ ἐνταῦθα Γεώργιος Πετρακίδης. Ἡ ἐκφορά ἐγένετο ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ υἱοῦ του, κ. Μιχ. Πετρακίδου. Ὁ μακαρίτης ἀγωνιστής δις ἔσχε τὴν τιμὴν νά παρουσιαθῆ πρὸς τόν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος Ὅθωνα». Βλ. *Ἐνωσις*, 5/17.3.1888. Για τὴ συμμετοχὴ του στον Ἀγῶνα βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Ἀγωνισταί*, ὁ.π., σ. 139. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πετρακίδης ἦταν ὁ μεγαλύτερος γιος του διαφυγόντος τῆς σφαγῆς Χατζηπετράκη Κυθήρειου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐγένετο λόγος στὴ μελέτη «Φιλελληνισμός καὶ Κύπρος κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», σελ. 270, ἦταν ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς που υπέγραψαν τὴ διακήρυξη τῆς 6ης Δεκεμβρίου τοῦ 1821. Για τὴ συγγενικὴ σχέση τῶν Πετρακίδη καὶ Κυθήρειου βλ. Χαράλαμπος Παπαδόπουλλου, «Κυπριακαὶ θυσίαι εἰς τὴν Μεγάλην Ἰδέαν. Ἡ εκατόμβη τῆς 9ης Ἰουλίου 1821 (Σκηναὶ τρόμου καὶ φρίκης)», *Ἐλευθερία*, 9.9.1931 [= Θ. Παπαδόπουλλου (ἐπιμ.), *Ἡ εκατόμβη τῆς 9ης Ἰουλίου. Ἱστοριογραφικὴ - Ποιητικὴ - Ἐκκλησιαστικὴ τεκμηρίωσις*, ὁ.π., σ. 168].

43. «Λείψανο τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, ἐν ἡλικίᾳ 94ων ἐτῶν, μετὰ μακράν νόσον ἀπῆλθεν εἰς τὴν αἰωνιότητα, τῆ 29/10 Φεβρουαρίου, ὁ χρηστός καί ἐνάρετος συμπολίτης ἡμῶν Λοΐζος Χρήστου, πατήρ τῆς Διευθυντρίας τοῦ ἐν Λάρνακι Παρθεναγωγείου κας Εὐθυμίας Γ. Εὐστρατίου. Ὁ μακαρίτης, κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν ἐποχὴν τοῦ 1821, ὅτε ἡ Ἑλλάς διὰ στεντορείου φωνῆς ἐκάλει τὰ τέκνα τῆς πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ἐπαχθοῦς τουρκικοῦ ζυγοῦ, μόλις συνεπλήρει τό 21ον ἔτος, εὐρίσκετο δηλαδὴ ἐν τῇ ἡλικίᾳ ἐκείνῃ, καθ' ἣν τό αἷμα ὑπέρποτε θερμότερον σφύζει εἰς τὰς φλέβας τοῦ ἀνθρώπου, ἔδραξε λοιπόν καί οὗτος, ὡς πολλοὶ ἄλλοι, τό καρυοφύλι καί ἀσμένως παρετάχθη εἰς τὰς φάλαγγας τῶν ἡρώων τῆς μακαρίας ἐκείνης ἐποχῆς ὅσον οἶόν τε πρὸς τὴν πατρίδαν καθῆκον καί πάνυ δικαίως τιμηθεῖς ἔνεκα τούτου διὰ τριῶν παρασήμων

Για παράδειγμα, για τον Λοΐζο Χρήστου αναφέρεται ότι απεβίωσε, το 1894, σε ηλικία 94 χρόνων και ότι ήταν πατέρας της διευθύντριας του Παρθεναγωγείου της Λάρνακας, Ευθυμίας Ευστρατίου. Επιπλέον σημειώνεται ότι είχε τιμηθεί για την επαναστατική του δράση με τρία παράσημα ανδρείας, χωρίς, όμως, να γίνεται οποιαδήποτε αναφορά για συγκεκριμένη δράση του στον Αγώνα. Από σχετική καταγραφή στο προαναφερθέν Μητρώο των Ελλήνων υπηκόων του έτους 1866 γνωρίζουμε επίσης ότι ο Λοΐζος Παπαχρήστου, όπως αναγράφεται το επώνυμό του, πιθανόν γιατί ο πατέρας του ήταν ιερέας, καταγόταν από τα χωριά της Μαραθάσας και ότι το 1826 μετέβη στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπου συμμετέσχε στον Αγώνα. Ακολούθως, ύστερα από τη λήξη του, υπηρέτησε για 38 χρόνια στον ελληνικό στρατό και στη συνέχεια επέστρεψε στην Κύπρο, τον Οκτώβριο του 1866. Σημειώνεται επίσης ότι, το 1866, ήταν χήρος και είχε τρία παιδιά, ανάμεσά τους και τη δεκαεπταχρονη διδασκάλισσα Ευθυμία, τη μετέπειτα διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Λάρνακας⁴⁴.

Το ζήτημα του εντοπισμού και της καταγραφής των Κυπρίων αγωνιστών του 1821 από έγγραφα, που φυλάσσονται σε διάφορα αρχεία του ελληνικού κράτους, αναθερμάνθηκε το 1997, όταν ο Θουκυδίδης Ιωάννου δημοσίευσε, από τον κλάδο «Αριστεία» του Οθωνικού Αρχείου, τα ονόματα τριάντα ενός Κυπρίων, οι οποίοι, μεταξύ των ετών 1836 και 1844, τιμήθηκαν για τη δράση τους στον Αγώνα, ύστερα από την έκδοση σχετικού διατάγματος, το 1834⁴⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι είκοσι τρεις από τους ανωτέρω αγωνιστές ήταν άγνωστοι μέχρι τότε, γεγονός που κατέδειξε ότι η μελέτη και των υπόλοιπων σχετικών εγγράφων θα προσθέσει στον κατάλογο των Κυπρίων αγωνιστών του 1821 και πολλά νέα ονόματα, αφού ένας σημαντικός αριθμός αρχειακών πηγών παραμένει ακόμη αναξιοποίητος.

Τη σπουδαιότητα της μελέτης των εγγράφων αυτών επισήμανε έγκαιρα ο νεαρός φιλόλογος Ροδίων Γεωργιάδης (1917-1944), ο οποίος εργάστηκε συστηματικά, από τον

της εποχής εκείνης». Βλ. *Ένωσις*, 3/15.2.1894. Επίσης βλ. «†Λοΐζος Χρήστου», *Έθνος*, 29/10.2.1894· «†Λοΐζος Χρήστου», *Νέον Έθνος*, 12/24.2.1894.

44. Για τα σχετικά με τον βίο του Λ. Χρήστου βλ. Ν. Κυριαζή, «Εκπατρισμός και περιπέτεια των Κυπρίων», *ό.π.*, σ. 105· Λ. Φιλίππου, «Κύπριοι αγωνιστές κ.ά.», *ό.π.*, σ. 165· Του ιδίου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, *ό.π.*, σ. 135· Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 923 (και τ. Α', *ό.π.*, σ. 183-184, βιογραφία της θυγατέρας του, Ευθυμίας).

45. Θουκυδίδης Ιωάννου, «Χορηγούμεν το αργυρούν αριστείων του υπέρ ανεξαρτησίας της πατρίδος πολέμου εις τα τεσσαράκοντα επτά άτομα...», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 23 (1997) 273-301.

Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο του 1940, και κατέγραψε, με τη βοήθεια του αδελφού του Μιλτιάδη και του φίλου και συμφοιτητή του Πάνου Λεβέντη, 423 έγγραφα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, που αφορούν σε δεκάδες Κυπρίους αγωνιστές, οι οποίοι υπολογίστηκαν σε 600⁴⁶. Η φιλόπονη αυτή εργασία, όμως, διακόπηκε, όταν οι Ιταλοί επιτέθηκαν στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1940, οπότε ο Ροδίων κατετάγη εθελοντής στον ελληνικό στρατό και έλαβε μέρος στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Στη συνέχεια συμμετέσχε ενεργά στην Εθνική Αντίσταση, αλλά συνελήφθη από τους Γερμανούς, που τον μετέφεραν στις φυλακές του Βραδεμβούργου, όπου απεβίωσε από τις κακουχίες, τον Οκτώβριο του 1944. Πολλά χρόνια αργότερα ο Γεώργιος Χατζηκωστής μελέτησε το παραγκωνισμένο αρχείο του νεαρού ήρωα, και το εξέδωσε, το 2008, σε τρεις επιβλητικούς τόμους, ένας από τους οποίους αφορά στους Κύπριους αγωνιστές του 1821, όπου περιλαμβάνονται τελικά 414 έγγραφα, αφού εννέα από τα αντιγραφέντα είχαν στο μεταξύ απολεσθεί⁴⁷.

Ο αριθμός των Κυπρίων αγωνιστών

Όπως διαπιστώνεται από τη μελέτη των ανωτέρω στοιχείων, των κατασπαρμένων σε έγγραφα, απομνημονεύματα οπλαρχηγών, δημοσιεύματα του τύπου και σε άλλες πηγές, ο αριθμός των Κυπρίων εθελοντών του 1821 είναι αρκετά σημαντικός. Απουσιάζει όμως η συστηματική μελέτη, που θα αξιοποιήσει το σύνολο των πηγών, θα επισημάνει τις ανέκδοτες και θα καταδείξει με ακρίβεια τον αριθμό και τη δράση τους. Παλαιότερα είχε υποστηριχθεί ότι ανέρχονταν σε 580 περίπου, χωρίς, όμως, να παρατίθενται ιστορικά τεκμήρια, που να επιβεβαιώνουν τον αριθμό αυτό⁴⁸. Σε νεότερες μελέτες γίνεται αναφορά σε 200 επώνυμους

46. Γεώργιου Χατζηκωστή, *Έπος και μαρτύριο. Οι Κύπριοι ήρωες του αλβανικού έπους και της Εθνικής Αντίστασης Ροδίων και Μιλτιάδης Γεωργιάδης*, Λευκωσία 1995, σ. 50-51.

47. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 8-359. Για τη ζωή του Ροδίωνα βλ. Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, τ. Α', ό.π., σ. 98-100.

48. Φάνη Μιχαλόπουλου, «Αγώνες και Δίκαια των Κυπρίων», *Νέα Εστία* 59 (1954) 25. Ο αριθμός αυτός αναφέρεται και από άλλους συγγραφείς, όπως τους Παναγιώτη Περσιάνη, «Κύπριοι αγωνιστές του 1821», *Φιλολογική Κύπρος* (1967-1968) 150· Βάσο Χριστοδούλου, «Το Εικοσιένα στην Κύπρο», *Φιλολογική Κύπρος* (1969) 186.

Κύπριους εθελοντές, ενώ ο συνολικός αριθμός τους εκτιμάται στους 300 με 400⁴⁹. Ωστόσο ο εντοπισμός καινούργιων μαρτυριών επιτρέπει να θεωρηθεί ότι ανέρχονται, κατά τους μετριότερους υπολογισμούς, σε 500⁵⁰, χωρίς να αποκλείεται να φθάνουν τους 1000⁵¹.

Ο αριθμός αυτός αιτιολογείται από τη συχνότατη έλευση στις κυπριακές ακτές για ανεφοδιασμό ελληνικών πολεμικών πλοίων, μέσω των οποίων αναχωρούσαν εύκολα οι εθελοντές για τις επαναστατημένες περιοχές⁵². Επιπρόσθετη επιβεβαίωσή του αποτελούν οι αναφορές σε πολλά σχετικά έγγραφα σε πολυπρόσωπες ομάδες Κυπρίων αγωνιστών. Για παράδειγμα, τα ονόματα μιας τέτοιας ομάδας 45 ατόμων καταγράφονται να συμμετέχουν στο σώμα του χιλίαρχου Γεώργιου Κύπριου, ο οποίος το καλοκαίρι του 1824 εκστράτευσε στην Αρκαδία με 143 άνδρες⁵³. Ο δε Κύπριος ταξίαρχος Μιχαήλ Μακριδάκης είχε υπό τις διαταγές του, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, οκτώ συμπατριώτες του, οι οποίοι αναφέρονται

49. Για τους αριθμούς αυτούς βλ. Αντρου Παυλίδη, «Η Κύπρος στον Αγώνα του 1821», *Χρονικό* (εφημ. *Πολίτης*), 23 Μαρτίου 2008 (τχ 6, σ. 9). Του ίδιου, *Οι Κύπριοι στους αγώνες του 1821*, Λευκωσία 2011, σ. 7-8, αντιστοίχως.

50. Γιώργου Γεωργή, «Η συμβολή της Κύπρου στην Επανάσταση του 1821», *Περγαμηνή 5* (2010) 34-35.

51. Νίκου Κονομή, «Το Εικοσιένα και η Κύπρος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 66 (1991) 131. Πέτρου Πίτσιακκα, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και η Κύπρος*, Ναύπακτος 2001, σ. 27. Πέτρου Παπαπολυβίου, «Κύπριοι εθελοντές στην Επανάσταση του 1821», *Χρονικό* (εφημ. *Πολίτης*), 22 Μαρτίου 2009 (τχ 57, σ. 10).

52. Για τις επισκέψεις στην Κύπρο ελληνικών πλοίων κατά τη διάρκεια του Αγώνα βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Η δράσις του Ελληνικού ναυτικού», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930) 15-37. Β. Σφυρόερα, *Ωδίνες και οδύνη μιας Επανάστασης. Το 1821 στην Κύπρο*, ό.π., σ. 16-19, 23. Βλ. επίσης τη μελέτη του Ιωάννη Θεοχαρίδη, «Άγνωστες Κυπριακές Σελίδες. Η Κύπρος στα χρόνια του 1821», *Χαραυγή*, 25.3.1976, όπου αξιοποιείται οθωμανικό έγγραφο, που φυλάσσεται σε αρχείο στη Βουλγαρία.

53. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 97 (για τα ονόματα των εθελοντών), σ. 256-258 (για τον συνολικό αριθμό των αντρών του σώματος). Βλ. σχετικά στη σημείωση αρ. 34.

ονομαστικά σε σχετικό έγγραφο⁵⁴. Επίσης, στον κατάλογο των ονομάτων των 359 ανδρών της Ιωνίου Φάλαγγας, που συστάθηκε με αρχηγό τον Γιαννακό Καρόγλου στο Ναύπλιο, τον Ιούνιο του 1826, εντοπίζονται 19 αγωνιστές από την Κύπρο⁵⁵, οι οποίοι πολέμησαν στις μάχες εναντίον του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, στη μάχη της Δομβραίνης στην Αττική, στις επιχειρήσεις εναντίον του Κιουταχή, ο οποίος πολιορκούσε την Ακρόπολη των Αθηνών⁵⁶, και αλλού. Ακόμη, ομάδα 14 Κυπρίων αναφέρονται, τον Μάιο του 1825, ύστερα από την πτώση της Σφακτηρίας και τη συνθηκολόγηση των υπερασπιστών του Νεοκάστρου, ανάμεσα στους αγωνιστές, οι οποίοι παρέδωσαν τα άρματά τους στους πολιορκητές⁵⁷. Επίσης, άλλοι έξι καταγράφονται στους καταλόγους του Αρχείου της κοινότητας Ύδρας⁵⁸. Ακόμη, στο Ιστορικό και Εθνολογικό Μουσείο της Αθήνας φυλάσσεται πολεμική σημαία με την επιγραφή

54. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 27. Για την κυπριακή καταγωγή του Μακρινδάκη γίνεται αναφορά σε άλλο σχετικό έγγραφο. Βλ. *Ό.π.*, σ. 22. Για τον αγωνιστή αυτό βλ. επίσης τα όσα αναφέρονται στη μελέτη «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», στις σελ. 270-271

55. Βασίλειου Σφυρόερα, «Συμμετοχή των Κυπρίων εις την Ιώνιον Φάλαγγα του 1821», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου - Μενέλαου Χριστοδούλου (επιμ.), *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, τ. Γ'-1, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 1973, σ. 377-383.

56. Ο Φ. Μιχαλόπουλος, «Αγώνες και Δίκαια των Κυπρίων», ό.π., σ. 25, αναφέρει, χωρίς τεκμηρίωση, ότι στη μάχη αυτή έπεσαν 130 Κύπριοι αγωνιστές. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός, όπως και άλλοι παρόμοιοι, που αναγράφονται σε κείμενα της δεκαετίας του 1950, σε μια εποχή έξαρσης του ενωτικού κινήματος, είναι οπωσδήποτε διογκωμένος.

57. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 67. Δώδεκα από τα ονόματα των ανωτέρω αγωνιστών δημοσιεύτηκαν και από τον Σπύρο Λουκάτο, «Ιωάννης Καποδίστριας και Κύπρος», *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τ. Γ', ό.π., σ. 111-112. Όπως έγινε λόγος προηγουμένως, ότι η καταγωγή τους προσδιορίζεται και πάλιν από τα συνοδευτικά των ονομάτων επίθετά τους, που είναι Κυπραίος, Κυπριώτης και Κύπριος.

58. Αντώνιου Λιγνού, *Αρχείον της Κοινότητας Ύδρας (1778-1832)*, τ. 10ος, Πειραιάς 1928, σ. 331-332, 335.

«ΣΗΜΕΑ ΕΛΛΗΝΗΚΙ ΠΑΤΡΗΣ ΚΗΠΡΟΥ», που πιθανόν ανήκε σε ξεχωριστή ομάδα Κυπρίων αγωνιστών, οι οποίοι έλαβαν μέρος στις πολεμικές αναμετρήσεις⁵⁹.

Οπωσδήποτε, ο αριθμός των Κυπρίων αγωνιστών, όποιος και αν είναι τελικά, είναι εξαιρετικά μεγάλος, συγκρινόμενος με τον συνολικό ελληνικό πληθυσμό του νησιού, που ανερχόταν την περίοδο αυτή στις 40 με 60 χιλιάδες, περιλαμβανομένων και των γερόντων και των γυναικοπαίδων⁶⁰, και μαρτυρεί την καθολική παρουσία των κατοίκων στο ιστορικό προσκλητήριο της εθνικής παλιγγενεσίας. Μία παρουσία που συνεχίστηκε με την ίδια θέρμη και στους μεταγενέστερους αγώνες του Ελληνισμού, από την Κρητική Επανάσταση του 1866, μέχρι τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο του 1940-41⁶¹.

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Κωστή Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, Λευκωσία 2021, σ. 279-304.

59. Βλ. Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζης Κύπρου (έκδ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Έκθεση κειμηλίων*, Αθήνα 1991, σ. 32, όπου παρατίθεται φωτογραφία της σημαίας των Κυπρίων εθελοντών.

60. Την περίοδο του Αγώνα η Κύπρος είχε υποστεί σημαντική πληθυσμιακή αποψίλωση, με αποτέλεσμα, το 1825, οι άρρενες Χριστιανοί κάτοικοι, οι οποίοι πλήρωναν κεφαλικό φόρο, να ανέρχονται σε μόλις 13.141. Βλ. Theodoros Papadopoulos, *Social and Historical data on population (1570-1878)*, Nicosia 1965, σ. 160. Το δε 1831, σύμφωνα με επίσημη οθωμανική απογραφή, ο συνολικός πληθυσμός των Χριστιανών αρρένων κατοίκων ήταν 29.110 άτομα. Βλ. Ιωάννη Θεοχαρίδη - Andreev Stefan, *Τραγωδία 1821 συνέχεια. Οθωμανική πηγή για την Κύπρο, 1822-1832*, Λευκωσία 1996, σ. 197-198.

61. Για μία συνοπτική παρουσίαση του θέματος βλ. Πέτρου Παπαπολυβίου, «Ο κυπριακός εθελοντισμός, 1821-1945», στον τόμο: Ιδρύματος Απελευθερωτικού Αγώνα ΕΟΚΑ 1955-1959 (έκδ.), *Οι Αγώνες πριν τον Αγώνα του 1955. Πτυχές από την προετοιμασία οργάνωσης του Αγώνα*, Λευκωσία 2013, σ. 169-193.